

jelige: pribék

KÉTARCÚ HARAMIÁK ÉS EGYÉB ÁLLATSÁGOK

(Friedrich Schiller: *Haramiák* című drámájának karakterológiai
elemzése fiziognómiai összefüggésben)

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
1.1. <i>A fiziognómiai szemlélet</i>	3
1.2. <i>Schiller és a 18. századi fiziognómia</i>	5
2. Schiller: <i>Haramiák</i> című drámájának fiziognómiai elemzése.....	7
2.1. <i>A szereplők belső tulajdonságai</i>	7
2.2. <i>A szereplők külső jegyei.....</i>	10
2.3. <i>Zoomorf hasonlatok a karakterek jellemzésében.....</i>	14
2.4. <i>Zoomorf hasonlatok változása a magyar fordítások tükrében</i>	18
2.5. <i>A dráma szereplőinek fiziognómiai értelmezése – konklúzió</i>	22
3. Összegzés.....	23
4. Bibliográfia	24
4.1. <i>Primer irodalom:.....</i>	24
4.2. <i>Szekunder irodalom:.....</i>	25

Bevezetés

Dolgozatomban Friedrich Schiller: *Haramiák*¹ című drámájának karaktereit vizsgálom a fiziognómiai szemléletmód érvényesítésével. Elemzésem alapját a Moor fivérek eltérő külső és belső tulajdonságainak összevetése adja. A rövid fiziognómiai bevezetés és Schiller fiziognómiai szemléletének bemutatását követően térek rá a dráma cselekményének ismertetésére és értelmezésére. Külön-külön vizsgálom a testvérek jellemét és azok változásait, ezt követően pedig rátérek a szereplők fiziognómiai tulajdonságainak elemzésére. A kinézet és a jellem összefüggésein túl a karakterek állathasonlatait is vizsgálom, különös figyelmet fordítva az öreg Moor zoomorf jegyeire. Kutatásom célja, hogy a fiziognómiai szempont beemelésével rámutassak a karakterek ábrázolásának és a dráma cselekményének összefüggéseire.

1.1. A fiziognómiai szemlélet

A fiziognómiai szemlélet szerint az ember külső jellemzőiből következtetni tudunk belső tulajdonságaira, ugyanis e kettő kölcsönösen összekapcsolódik.² A vizsgálódás meglehetősen sokrétű, az arcvonásokkal, továbbá olyan jelek (hang, mimika, mozgás) vizsgálatával foglalkozik, amelyek a belső karakterre utalnak.³ A fiziognómiai elemzés mögött mindig az emberi megismerhetőség lehetősége és igénye rejlik.⁴ A szemléletmód alapján megállapításokat tehetünk a test és lélek, valamint a két természet (állati és szellemi) összefüggéseire.⁵ A test külső jegyeit vizsgáló fiziognómia művészete/tudománya több ezer évet ölel fel, ezért értelmezése mindig történeti kontextusban kell, hogy történjen, hiszen a

¹ SCHILLER, Friedrich: *Haramiák*, ford. Déry Tibor, In: Schiller összes drámái, Osiris Kiadó, Budapest, 2002 (Továbbiakban: SCHILLER: *Haramiák*)

² BÉKÉS Enikő: *Mutasd az orrod, s megmondok ki vagy, avagy miről írnak a fiziognómusok*, Ókor, 2003 58-64. old.

http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2012/11/2003_2_3_bekes.pdf (2021. 03. 04.)

³ TÓTH Orsolya (2020, szerk.) *Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században*, VERSO Irodalomtörténeti folyóirat 2020/2, Pécs 9. old.

http://versofolyoirat.hu/verso2020_2.pdf (2021. 04. 06.)

⁴ VÍGH Éva: „Természet az arcodon”, *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, JATEPress, Szeged, 2006 7. old.

http://versofolyoirat.hu/verso2020_2.pdf (2021. 03. 12.)

⁵ BACSÓ Béla: *Phüszisz és Idea: Schiller korai műveihez*, Alföld 57:(1), 2006 57-66. old.

http://laokoon.c3.hu/dok/bacso_schiller.pdf (2021. 02. 03)

fiziognómiai magyarázatok történetileg beágyazott elméletekben gyökereznek. A fiziognómia „Nyilvánvalóan más célt szolgált a görög jós, majd orvos (...) A XVIII. századi fiziognómus, a XIX. századi fiziopatológus és kriminológus vagy a XX. századi pszichológus számára.”⁶ Mindenesetre az ókortól a XIV-XVII. századon át (ami a fiziognómia egyik – értekezések szempontjából – legtermékenyebb időszaka) a mai napig a fiziognómia keretein belül vizsgáljuk az alakba, alakra íródott jelek olvasását.⁷

Megoszlanak a vélemények abban a tekintetben is, hogy a fiziognómiát tudománynak lehet-e nevezni. „Bár diszciplínaként viszonylag ritkán gondolunk rá, bizonyosan jelen van a mindennapi gyakorlatban.”⁸ Tóth Orsolya tanulmánya kiváló összefoglalást ad a fiziognómiáról való gondolkodásról és megfogalmazza a megismerésforma tudományos besorolásával kapcsolatos kockázatokat és ellentmondásokat is. Dolgozatában egy Umberto Eco-idézettel szemlélteti, hogy az elmúlt kétszáz évben alapvetően megváltozott a fiziognómiával kapcsolatos elképzelés, ezáltal „magasabb szinten helyezkedik el, mint a chiromantiának is nevezett tenyérjósítás.”⁹ Eco egy cikkében¹⁰ példákat hoz a fiziognómia megbízhatósága mellett és ellen egyaránt, valamint hangsúlyozza, hogy az arcismeret kettős használata (hajlandóság, hogy a szépségben a gonosz álarcát lássuk) nyilvánvalóan antik mintát követ. Ez a megállapítás két szempontból is különösen fontos, egyrészt kiemeli a fiziognómiai vizsgálódás jelentőségét, amelyben a lelket az archoz kapcsoljuk, másrészt rávilágít arra, hogy az elképzelések sokszor tévútra csalhatják a fiziognómust.

Leonardo Da Vinci vizsgálataival veszi kezdetét az arc tökéletes anatómiai ismeretének igénye és a rajzban való precíz visszaadása, ezáltal megkezdődik a fiziognómia tudományos igényű megalapozása.¹¹ A test szigorúan tudományos céllal és módszerekkel történő megismerésének folyamatát később Albrecht Dürer és Charles Le Brun folytatja.¹² Ahogyan ezekből a nevekből is látható, a fiziognómia és a pathognómia arcelemző módszere gyakran összekapcsolódott a képzőművészet történetével és az emberi arc művészi ábrázolásával. A festészeti portrénak általában feladata volt az arcon tükröződő szenvedélyek (pathognómia) és

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ TÓTH Orsolya: *Az arc olvasása*, In: Bölcsész Akadémia 2, PTE BTK, 2015 28. old.

⁹ Uo. 28. old

¹⁰ ECO, Umberto: *Il linguaggio del volto* in: Umberto Eco: *Sugli specchi e altri saggi*, Milano, Bompiani, 1985

Umberto Eco: *Az arc nyelvezete* (fiziognómia) ford. Kunkli Enikő, Lettre 53. szám, 2004

<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre53/eco.htm> (2020. 12. 08)

¹¹ VÍGH Éva: „Természet az arcodon” – Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, JATEPress, Szeged, 2006 142. old.

¹² Uo.

jellemvonások (fiziognómia) ábrázolása, megjelenítése, értelmezése. A „tudományosnak mondott fiziognómia nem hódol be könnyű asszociációknak: nem a szépség az, ami szükségszerűen kifejezi a pozitív érzületet; vizsgálódása finomabb jelzések mentén halad”¹³, így sokrétű megismerést tesz lehetővé. A fiziognómiai elképzelések érvényessége, elfogadottsága tehát korszakonként változó. Ebből adódóan fontos, hogy az adott művészeti alkotás értelmezésekor saját történeti korszakának fiziognómiával kapcsolatos elképzeléseit és megítélését tekintsük releváns kontextusnak. Schiller *Haramiák* című drámája esetében ez a 18. század végét jelenti.

1.2. Schiller és a 18. századi fiziognómia

A 18. században a fiziognómia már nemcsak a művészetek teoretikusait foglalkoztatta, hanem a természettudományokkal, anatómiával foglalkozók érdeklődésével is találkozott.¹⁴ A vizsgálatok használhatósága mellett és ellen továbbra is számos érv sorakozott.¹⁵ A fiziognómiai vizsgálódás létjogosultsága körüli egyik legfontosabb vita szintén a 18. században zajlott.¹⁶ A vita két jelentős álláspontját Johann Kaspar Lavater teológus és Georg Christoph Lichtenberg fizikus fogalmazta meg.¹⁷ Lavater tágabban értelmezi a fiziognómia fogalmát, az ember teljes egészének vizsgálatával foglalkozik, amelybe beletartoznak a szokásai, járásmódja, társas viselkedése, sőt még írásmódja is. Lavater „következtetései vallási és metafizikai alapokról indulnak ki.”¹⁸ Úgy véli, hogy az arcfelépítésből egyértelmű következtetéseket lehet levonni az illető jellemére.¹⁹ Lavater legnagyobb kritikusa, Lichtenberg veszélyesnek tartotta Lavater tudománytanát az arc és jellem teljes megfeleltetéséről, amely véleménye szerint nem alkalmas törvényszerűségek megállapítására.²⁰ Ő pusztán a pathognómia, azaz az érzelmek és szenvedélyek kiváltotta arc-mozgások vizsgálatát tartotta

¹³ Uo.

¹⁴ VÍGH Éva: „Természet az arcodon” – Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, JATEPress, Szeged, 2006 142. old.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 143. old.

¹⁹ BÉKÉS Vera: „Test és lélek: Paripa járomba fogva egy ökör mellé” Georg Christoph Lichtenberg a testről és lélekről, In: *Egymásba tükröződő emberképek Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. Gurka Dezső, Gondolat, Budapest, 2014 54. old.

http://tudasaramlas.btk.elte.hu/images/pdf/library/Gurka_Emberkep_.pdf (2021. 03. 23.)

²⁰ Uo.

megalapozottnak.²¹ „Míg tehát a Lavater-féle fiziognómia az egyes individuum arcának fiziológiai, biológiai adottságaiból (csontozat, arányok, szimmetria stb.) von le következtetéseket az egyén eredendő karakterére nézve, addig a Lichtenberg által szorgalmazott pathognómia az érzelmeket tükröző arc kifejezések jelentését mint a lélek megnyilatkozásait tartja tudományos vizsgálódásra méltónak.”²² Lavater módszere a kritikai vita mellett élcelődésre is okot adott, erre találunk példát Lichtenberg egyik írásában, amelyben disznófarkakat elemez, majd buzdítja az olvasót azok hajfonatokkal való összevetésére.²³ Lichtenberg tehát szembemegy Lavater állításaival, elgondolása szerint a fiziognómia legfeljebb művészet, nem pedig tudomány.²⁴ „Lichtenberg kritikájának lényege, hogy senki sem tagadja azt, hogy a külső alapján bizony olvasni tudunk, sőt ítélkezünk, amit azonban értenünk, sőt olvasnunk kell, annak a felszín csak bizonytalanul adja meg az alapját.”²⁵

Schiller fiziognómiához való viszonyáról Loboczy János tanulmányában²⁶ olvashatunk. A dolgozat elsősorban az író filozófiai és fiziológiai értekezéseibe, elképzeléseibe ad bepillantást. „A felvilágosodás századában filozófia és orvostudomány nemritkán kapcsolódott egymáshoz. Test és lélek, test és szellem viszonyát mindkét oldalról kutatták (...) a filozófusok egy része is (például Diderot) azt hangoztatta, hogy „anatómia és fiziológia nélkül aligha lehet jól művelni a metafizikát és a morált”^{27,28} Schiller harmadik, már elfogadott disszertációjában – amely 1780-ban jelent meg – az orvostudomány és filozófia köztes területe mellett a

²¹ VÍGH Éva: „Természet az arcodon” – Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, JATEPress, Szeged, 2006 143. old.

²² BÉKÉS Vera: *Test és lélek: Paripa járomba fogva egy ökör mellé*, In: *Egymásba tükröződő emberképek Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. Gurka Dezső, Gondolat, Budapest, 2014 55. old.

http://tudasaramlas.btk.elte.hu/images/pdf/library/Gurka_Emberkep_.pdf (2020.12.12)

²³ LICHTENBERG, Georg Christoph: *Aphorismen – Essays – Briefe*, Hrsg.: Kurt Batt, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1985, 387–393.

Georg Christoph Lichtenberg: *Töredék a farkakról* ford. Csobó Péter György In: TÓTH Orsolya (2020, szerk.) *Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században*, VERSO Irodalomtörténeti folyóirat 2020/2, Pécs 161-165. old. http://versofolyoirat.hu/verso2020_2.pdf (2021. 03. 23.)

²⁴ TÓTH Orsolya: *Az arc olvasása*, In: Bölcsész Akadémia 2, PTE BTK, 2015 27-44. old

²⁵ BACSÓ Béla: *Phüszisz és Idea: Schiller korai műveihez*, Alföld 57:(1), 2006, 57-66. old http://laokoon.c3.hu/dok/bacso_schiller.pdf (2021. 02. 08.)

²⁶ LOBOCZY János: *Schiller fiziológiai – filozófiai antropológiája*, In: *Egymásba tükröződő emberképek Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. Gurka Dezső, Gondolat, Budapest, 2014 76-86. old.

http://tudasaramlas.btk.elte.hu/images/pdf/library/Gurka_Emberkep_.pdf (2021. 01. 05.)

²⁷ SAFARANSKI, Rüdiger: *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése*, Európa Kiadó, Budapest, 2007, 75. old.

²⁸ Uo. 78. old.

fiziognómiával is foglalkozott, részben Johann Caspar Lavater munkájához kapcsolódva.²⁹ „Egyfelől a mimikát, illetve az arckifejezést a test-lélek-szimpatia evidens bizonyítékának tekintette, amennyiben az emberi érzelmeket a külső megnyilvánulásokból lehet kiolvasni.”³⁰ A szimpatia fogalma alatt ez esetben egy orvosi terminus technicust értünk, amely azt jelöli, hogy két szerv között valamiféle összhang lép fel: például ha egy szerv megbetegszik, a másikat is meg tudja betegíteni, tehát a test-lélek szimpatia fogalma annyit jelent, hogy a test és lélek kölcsönösen hathat egymásra.³¹ Ugyanakkor Schiller elutasítja a lavateri »kötött formák fiziognómiáját«, vagyis azt, hogy az arc jegyeiből a vizsgált személy jellemére lehetne következtetni, tehát a fiziognómiát elsősorban művészetként tartotta fontosnak, követve ezzel Lichtenberg Lavaterrel szembeni kritikáját.³² Úgy gondolom, az alább vizsgált dráma akár példázatként is olvasható: a 18. századi fiziognómiai vita álláspontjai körvonalazódnak a műben, Schiller drámája történetet és konfliktusokat rendel a fiziognómiai értekezésekhez.

2. Schiller: *Haramiák* című drámájának fiziognómiai elemzése

2.1. A szereplők belső tulajdonságai

Továbbiakban Friedrich Schiller első befejezett művének, a *Haramiák* című drámának a karakterábrázolás szempontjából fontos részeit ismertetem, majd a két főszereplő belső tulajdonságait, egymáshoz való viszonyait és változásait vizsgálom.

A *Haramiák*ban a két főszereplő különbözőségeiből ered a dráma konfliktusa. A testvérpár fiatalabbik tagja, Franz Moor (Ferenc) születésétől kezdve csúnyább örökségre jogosult bátyjánál, Karl Moornál (Károly). A testvérek közötti külső ellentét apai részlehajlást eredményez, amely féltékenységet és gyűlöletet szít a testvérek között. „Miért nem én másztam ki elsőnek az anyaölből? s miért nem egyetlennek? S miért kellett, hogy a természet a rútság ekkora terhével rakjon meg? — s miért épp engem?”³³ Az öreg Moor fiai külsejéből következtetett jellemükre, Ferenc rút kinézetéhez negatív tulajdonságokat csatolt, Károly szép arcából és alakjából pedig erényeire következtet. Az apa elképzelése és fiaival szembeni

²⁹ LOBOCZKY János: *Schiller fiziológiai – filozófiai antropológiája*, In: *Egymásba tükröződő emberképek Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. Gurka Dezső, Gondolat, Budapest, 2014 84. old.

http://tudasaramlas.btk.elte.hu/images/pdf/library/Gurka_Emberkep_.pdf (2021. 01. 05.)

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo. 85. old.

³³ SCHILLER: *Haramiák* 1. felvonás, 1. szín

bánásmódja a Lavater előtti fiziognómiai elképzelést követi, amikor egyszerűen megfelelteti egymásnak a külső és a belső jegyeket. Ezt az előítéletet és részrehajlást kihasználva Ferenc igyekszik tanulmányúton lévő testvérét rossz fényben feltüntetni, ezzel büntudatot keltve apjában. Az öreg Moor elgondolásának megkérdőjelezésekor Ferenc lichtenbergi álláspontot fogalmaz meg apja véleményével szemben, amikor azzal érvel, hogy a külsőből nem következtethetünk a belsőre. Ferenc célja, hogy apját megbetegítse, végül a halálba hajszoja, és így szerezze meg tőle a hatalmat. A fiatalabb fivér terve abban a pillanatban válik megvalósíthatóvá, mikor Ferenc szemrehányásai – miszerint az öreg Moor fiai eltérő külseje alapján ítélkezett – megalapozottnak bizonyulnak. „Bizony, ez a száraz, köznapi fickó — Ferenc, a jégcsap, Ferenc, a taplószívű — s ami egyéb ilyen címeckét, rangocskát sugallt már apámnak az ellentét, amikor kedvence az ölében ült...”³⁴ „Bocsáss meg, gyermekem! ne neheztelj a terveiben csalatkozott apára!”³⁵ Az apa ezt követően elhiszi Ferenc hazugságát, miszerint Károly rablóbanda-vezér lett, ezért a teljes megszégyenülést elkerülve kitagadja szeretett fiát. „Én, csak én vagyok a vétkes. (...) Megírom neki, hogy leveszem róla a kezemet.”³⁶ Ferenc tartva attól, hogy testvére visszatérhet, saját maga kívánja megírni a levelet, az apa ezt megengedi neki, arra számítva, hogy a fiú enyhébb szavakat talál, továbbá nem kelti azt a reményt, hogy valaha bűnbocsánatot nyerhet. A levél a cselekmény szempontjából kiemelten fontos, ugyanis Károly felismerve testvére kézírását éktelen haragra gerjed, majd valóban a diáktársaiból álló haramiák vezére lesz. „Megtanultam, mint kell eltűnni a képmutatást, mosolyogva fogadom, ha dühödt elleneim énszívem vérével koccintanak egészségemre — de ha a vér árulóvá, az apai szeretet Megaerává³⁷ lesz, ó, akkor gyúl lángra, férfiggadtság, (...) okádjon minden porcikád dühöt és romlást!”³⁸ Esküt tesznek egymásnak, hogy leszámolnak mindenféle irgalommal és emberséggel, hűségesekek és engedelmesek lesznek halálukig. „Aki pedig valaha elvesztené hitét, bátorságát, vagy megtántorodnék, azt ez a kar örökre el fogja némitani. S így cselekedjete ti is velem — ha valaha megszegem eskümet.”³⁹

Ha csupán a belső tulajdonságokat vizsgáljuk, Ferenc a dráma egészében negatív figuraként jelenik meg, aki testvérét kivételezettként, magát pedig elszenvedőként láttatja, ezzel megbetegíti apját, és bosszút áll fivérének. Erkölcstelenségét saját maga igazolja azzal, hogy a hatalmat és bátyja szerelmének kegyeit is próbálja elrabolni. Apját sikerül megtevesztenie,

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ A bűnösöket üldöző Erinnűszek (Fúriák) egyike.

³⁸ Uo. 1. felvonás, 2. szín

³⁹ Uo.

Amália viszont mindvégig hűséges marad Károlyhoz, nem enged Ferenc csábításának. Károly, bár a rablóbanda élére áll, mégsem válik teljesen fivére hazugságának áldozatává. Erkölcsi fölénye a haramiákkal kötött szövetség után is megmutatkozik. Először a második felvonás harmadik színében találunk erre példát, amikor a cseh erdőben folytatott portyák után kiderül, hogy Schufterle betegeket, öregeket és gyerekeket ölt. Ez az a pillanat, amikor a Moor letesz addigi tervéről, világossá válik, hogy jelleme nem haramiasorsra predesztinálja. „Ezt tetted, Schufterle? Hát ez a láng perzselje kebledet, amíg meg nem őszül az örökkévalóság! Hordd el magad, szörnyeteg! Ne lássalak többé bandámban! (...) Íme, lemondok orcátlan tervemről, s elbujdosom a föld szakadékaiba, ahol a nap nem világíthat szégyenemre.”⁴⁰ Károly erkölcsisége a dráma zárósoraiban is megjelenik: „Emlékszem, idejövet találkoztam egy szegény fickóval, aki napszámban keresi meg tizenegy eleven gyereke kenyerét. — Ezer aranyat ajánlottak fel annak, aki a nagy rablót élve keríti kézre. Segítsünk a szegény fickón!”⁴¹

Dániel Anna elemzése szerint „mindkettő emberfeletti akar lenni a maga módján, Franz a határtalan gonoszságban, Karl a végletes igazságszolgáltatásban, egyik Isten szerepére tör, a másik a Sátánéra.”⁴² Úgy gondolom azonban, nem ilyen egyszerű és szélsőséges a fivérek jellemzése. Véleményem szerint Károlyt nem lehet egyértelműen az igazságosság és az erkölcsiség példaképeként jellemezni. A testvérek között inkább egyfajta szerepcsere valósul meg. Bár Ferenc hazugságairól Károlynak nincsen tudomása, testvére levelének elolvasását követően mégis a rablóbanda vezérévé válik, s ezzel igazolja és egyben megsemmisíti testvére erre vonatkozó hazugságát. A levél Károly jellemében fordulópontot jelent. A karakter meghasonlik, és a személyiségben végbemenő törést tetteiben teszi nyilvánvalóvá.⁴³ „A benső döntést, az érzékiség és ész, kötelesség és hajlam egymásnak feszülését látjuk az alakban, s ennek iránya a tettben enged következtetni az alak jellemére.”⁴⁴ A fentiek tükrében kijelenthető, hogy Károly korántsem egyértelműen pozitív figura. Jellemében ugyanúgy megjelennek negatív tulajdonságok, mint az igazságérzet és a becsület. Ferenc pedig bár egyértelműen gonosz karakter, a szerepcsere abban az értelemben rá is igaz, hogy a haramiákhoz hasonlóan ő is rablóvá válik (metaforikusan). A hatalmat elragadja apjától és bátyjától, továbbá a szeretett nőt is próbálja elrabolni Károlytól.

⁴⁰ Uo. 2. felvonás, 3. szín

⁴¹ Uo. 5. felvonás, 2. szín

⁴² DÁNIEL Anna: *Schiller világa*, Európa Kiadó, Budapest, 1988
<https://mek.oszk.hu/08800/08859/08859.htm#4> (2021. 03. 04.)

⁴³ BACSÓ Béla: *Phüszisz és Idea: Schiller korai műveihez*, Alföld 57:(1), 2006, 57-66. old
http://laokoon.c3.hu/dok/bacso_schiller.pdf (2021. 02. 03)

⁴⁴ Uo. 59. old.

2.2. A szereplők külső jegyei

Ferenc fiziognómiai jellemzésére három szöveghelyet találunk, mindegyik önjellemzés. Ferenc a saját megfogalmazásában a következőképp fest: „Mintha fogytán lett volna kasszájában a pénz: miért épp nekem ezt a **lapp orrot**, ezt a **mór pofát**, ezeket a **hottentotta szemeket**? Mintha minden fajtából a legrútabbját egy halomba válogatta volna s abból süttött volna ki engem.”⁴⁵ (A kiemelések tőlem, J. V.) A fentebb említett három külső jegyet először külön-külön vizsgálom, majd nemzetkarakterológiai összefüggéseiben. „Milyen volt a szkíta, milyen a lapon? A lapon (...) tömpe, rövid orrú”⁴⁶ A magyar nyelv értelmező szótára szerint a „tömpe orr rövid, tömzsi, kissé pisze.”⁴⁷ Tehát a lapp orr rövid, ellenben vaskos, széles orrot jelent.

Vígh Éva fiziognómiával foglalkozó könyvében⁴⁸ több művészeti ágon és különböző művész felfogásán keresztül kapunk rálátást az arcvonások értelmezésére. A kötetben két szöveghely található, amely elemzi a vizsgált orrtípust. A Pszeudo-Arisztotelész *Titkok titka* című fejezetben található elemzés szerint, „akinek pisze az orra, az kéjsóvár. (...) Akinek az orra széles, középen pizén felkanyarodik, az dicsekvő és hazug.”⁴⁹ Pomponio Gaurico: *A szobrászatról* című tanulmányában „a tömpe orr elpuhultságot (...) a pisze viszont mértéktelenséget és feslettséget jelent.”⁵⁰ A mór pofát valamiféle vad, idegen kinézettel lehet összekapcsolni, amelyre a nemzetekkel kapcsolatos vizsgálatkor térek ki részletesebben. Végezetül Ferenc utolsó fiziognómiai jellemzőjét, a hottentotta szemeket vizsgálom. Ez esetben úgy gondolom gülü szemre, valamint azok távoli elhelyezkedésére kell gondolni. Giovan Battista Della Porta: *Az ember fiziognómiájáról* című szövege jellemvonásokat sorol fel és azokhoz társít fizikai jellemzőket. A hottentotta szemek általam meghatározott két jellemzője a tanulmány gonosz ember alakjáról című alfejezetében található meg. Della Porta a kidülledő

⁴⁵ SCHILLER: *Haramiák* 1. felvonás, 1. szín

⁴⁶ BESSENYEI György, *válogatott művei*, szerk. Bíró Ferenc, Magyar Remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987) 728-729. old.

⁴⁷ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/tompe-500F3/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfMUJFOElX0sICjxdWVyeSI6ICJ0XHUwMGY2bXBlinQ> (2021. 01. 17.)

⁴⁸ VÍGH Éva: „Természeted az arcodon” – *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, JATEPress, Szeged, 2006

⁴⁹ Uo. 96. old.

⁵⁰ Uo. 154. old.

szemeket a gazemberekhez és a másokat jelenlétükkel mérgező emberekhez, a távol elhelyezkedő szemeket pedig a rosszindulatúakhoz, gonoszakhoz kapcsolja.⁵¹

Mindhárom tulajdonság egy-egy testrészre fókuszál, ugyanakkor a vonások olyan népcsoportokkal vannak korrelációban, amely egyike sem kapcsolódik a germán, tágabban az európai arctípushoz. Ferenc testi tulajdonságai tehát nemcsak csúnyák, hanem az idegenséget és vadságot is érzékeltetik. „Észak-Európában inkább magasabb termetű, szőke hajú, szürke vagy kék szemű, világos bőrű rasszok (...) fordulnak elő. Kivételt képeznek a lappok, akik alacsony termetűek és sötét színkomplexiójúak.”⁵² A lapp orrot követő másik két példa sem mondható szokványosnak, a mór pofa az észak-afrikai, arab kinézetet, a hottentotta szemek pedig a dél-afrikai, fekete embertípust juttatják eszünkbe. Továbbá fontos kiemelni, hogy a hottentotta dadogót⁵³ jelent, amely különleges beszédükre utal, ezáltal szintén idegen a germán népektől. A három tulajdonságot a nemzeti sztereotípiák idegensége is összeköti, valamint Ferenc külső jegyei összekapcsolhatók a szerecsen/néger ábrázattal. A leghíresebb fekete drámaszereplő kétségkívül Othelló. Európa egészére hatást gyakorolt Gotthold Ephraim Lessing, aki a dráma felszabadulását Shakespeare követésében látta.⁵⁴ „Az egész német klasszicizmus, tehát Goethe is, Schiller is tanítványként folytatta, amit ő kezdeményezett”⁵⁵, tehát úgy gondolom, jogosan állíthatjuk párhuzamba a fiatalabb fiú ábrázolását és megítélését Shakespeare Othellójával.

Othelló és Desdemona børszínére a dráma első felvonásának első színében találunk megállapításokat, mikor Jago és Rodrigo felbőszíti Barbantiót. Az apa előtt Othellót szörnyetegnek, 'fekete ördög'-nevezik, amilyenre a dráma végére át is változik. A Desdemonával való összehasonításban a nőre 'fehér bárány'-ként hivatkoznak, míg Othellóra mint 'rút fekete kosra'. A fekete børszín valószínűsíti az apa vádját, miszerint a mór boszorkánysággal, mágiával csábította el a lányát. Továbbá Jago 'berber csödör'-nek és 'hontalan kalandor'-nak titulálja Othellót, ezzel utalva a származására (afroázsiai őslakos voltára), valamint abból fakadó feltételezett visszamaradottságára, illetve állatiasságára, amellyel dehumanizálja a karaktert. Jago kihasználja a faji előítéletet, hogy céljait elérje. Egyetlen szembetűnő fiziognómiás különbséggel képes olyan hazugsághálót létrehozni,

⁵¹ Uo. 175-179. old.

⁵² <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyek-konyve-1/1988-2/a-fold-es-a-vilagegyetem-3B1/antropologia-403/az-emberfajtak-412/> (2021. 01. 26)

⁵³ <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/049/pc004924.html> (2021. 01. 26.)

⁵⁴ HEGEDÜS Géza: *Világirodalmi arcképcsarnok*, Trezor, Budapest, 1994

<https://mek.oszk.hu/01300/01391/html/vilag068.htm> (2021. 04. 05.)

⁵⁵ Uo.

amellyel Othelló féltékenységet tudja növelni. A külsőségeken alapuló véleményalkotás végül súlyos balítéletekre vezet. Eleinte tehát van egy feltételezés, miszerint Othelló sötét bőrszíne egyfajta alantassághoz, bűnhöz kapcsolható, Desdemona fehér bőrszíne ellenben a becsületességet és tisztaságot jelenti. Mihelyt megismerjük a mórt, kiderül számunkra, hogy valójában egy kiváló hadvezérről és szerető, becsületes emberről van szó. Jago kelepcebébe mindenki belesétál, így születik meg Othelló féltékenysége is. Mivel a feleség bőrszínével kapcsolatos feltételezések mind pozitívak, Jago még nagyobb hatást tud kiváltani azok 'cáfolatakor': „A gazember észrevette, hogy sokszor egy zsebkendőt vitt magával, mely, mint tudta, a mór ajándéka volt. (...) Ezt igyekezett ellopni s megrontani vele a nőt.”⁵⁶ Feleségének hűtlensége olyan rögeszmévé válik, amely által a mór saját magának legnagyobb ellensége lesz. Othelló és Desdemona beszélgetése során⁵⁷ angyalarcúnak és csalfának nevezi feleségét. Ebből is látszik, hogy a mórnak volt egy első benyomása a nőről, amit szintén a kinézetéből/a bőrszínéből vezetett le. Végül az asszony tulajdonságát; illatát, szépségét már csak az ördög csábító eszközeként látja. Így minden addigi ismerete, feltételezése a nőről érvényét veszti. Desdemona mindvégig hűséges marad férjéhez, aki a féltékenységtől megrészegülve olyanná válik, amilyennek korábban képzelték, a külseje alapján. Miután megöli asszonyát⁵⁸, Emilia mondja Othellónak: „Annál angyalabb ő, s te annál ördögőbb vagy, iszonyú!”⁵⁹ A hazugságok révén így válik a mór szörnyeteggé, felesége pedig áldozattá. Egyfajta azonosulás megy végbe, a karakterek az előítéletekkel azonosulnak a mű során, majd amikor Jago ármánykodásai lelepleződnek, Othelló felismeri tettének súlyosságát. Úgy gondolom, nemcsak a gyilkosság szörnyűsége miatt öli meg magát Othelló, hanem azért is, mert azzá válik, amilyen karakter árnyékából ki akarna lépni. Tehát van egy társadalmi, kulturális előítélet, amelyet Jago ügyesen felhasznál a mór ellen, és amit végül maga Othelló igazol.

Visszakanyarodva a Ferencsel való fiziognómiai hasonlósághoz, szembetűnő, hogy mindkét szereplő esetében hasonló külső jegyek alapján vonnak le következtetéseket. Egyikük sem cáfolja ezeket a feltevéseket, viszont Ferenc esetében nincs szó belső változásról, eleve magában hordozza azokat a tulajdonságokat, amelyeket feltételeznek róla.

Károly arcára, külsejére is három utalás van a dráma szövegében, és e három jellemző szintén Ferenc szájából hangzik el, amikor a kastély csarnokában lévő arcképet vizsgálja,

⁵⁶ SHAKESPEARE, William: *Othello, a velencei mór*, ford. Szász Károly, Adamo Books, Budapest, 2015
<https://mek.oszk.hu/04500/04590/html/magyar.htm> (2021. 01. 16.)

⁵⁷ Uo. 4. felvonás, 1. szín

⁵⁸ Uo. 5. felvonás, 2. szín

⁵⁹ Uo.

kommentálja. „**Hosszú libanyaka — tűzokádó fekete szeme**, hum, hum! — **sötét** árnyékú **busa szemöldöke!**”⁶⁰ (A kiemelések tőlem, J. V.) Felmerül a kérdés, mennyire hiteles Ferenc leírása fivére fiziognómiájáról, hiszen az iránta érzett ellenszenve pozitív és negatív irányba is torzíthatja a bemutatást. Tehát elképzelhető, hogy a felsorolt jellemzők szélsőséges eredményt mutatnak attól függően, hogy Károly iránti féltékenysége milyen módon mutatkozik meg. Az idősebb fivér három tulajdonságának vizsgálatakor is a Víg Éva kötetében⁶¹ található két tanulmányra, továbbá Lavater elemzéseire támaszkodom. A hosszú libanyak kapcsán Pomponio Gaurico tanulmánya szolgál eligazítással: „Akiknek hosszúkás és karcsú nyakuk van, azok félénkek és kimondottan rossz erkölcsűek”⁶² A lavateri értelmezés szerint viszont a hosszú nyak az előkelő származás, illetve az erkölcsösség, finomság jele.⁶³ Giovan Battista Della Porta szerint az igazságosak egyik jellemzője, ha „a pupillákat alulról szegélyező kör szűk és fekete, felül pedig tüzes.”⁶⁴ A szemöldök esetében a busa utalhat a már megfogalmazott ’sötét árnyékú’, sűrű, vastag szemöldökre, illetve jelentheti azt is, hogy komor, haragos.⁶⁵ Della Porta a dús és összeérő szemöldököt a másokat látszat alapján megtévesztőkhöz és gyilkosokhoz kapcsolja⁶⁶, a busa utóbbi, másik jelentése szerint a jóra való ember jellemvonása a szemöldök ráncolása.⁶⁷ Lavater leírása alapján a fekete szemek az erőt jelentik, a szemöldök pedig teljes mértékben kifejezi, hogy az illető milyen vérmérséklettel rendelkezik.⁶⁸

⁶⁰ SCHILLER: *Haramiák* 4. felvonás, 2. szín

⁶¹ VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*” – *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, JATEPress, Szeged, 2006

⁶² Uo. 157. old.

⁶³ *The pocket Lavater, or the science of the physiognomy*, Adapted from Johann Caspar Lavater, Published by Van Winkle & Wiley, 1817 33. old.

⁶⁴ VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*” – *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, JATEPress, Szeged, 2006 174. old.

⁶⁵ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/b-F1794/busa1-F1A1C/> (2021. 01. 27.)

⁶⁶ VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*” – *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, JATEPress, Szeged, 2006 177., 179. old.

⁶⁷ Uo. 175. old.

⁶⁸ *The pocket Lavater, or the science of the physiognomy*, Adapted from Johann Caspar Lavater, Published by Van Winkle & Wiley, 1817 26., 47. old.

2.3. Zoomorf hasonlatok a karakterek jellemzésében

Pszedo-Arisztotelész az állatokkal kapcsolatos ismereteket a fiziognómia egyik fontos módszereként határozta meg.⁶⁹ A zoomorfizmus, másnéven állatformájúság vizsgálódási módja azt keresi, hogy milyen hasonlóságokat találunk az emberek és az állatok között.⁷⁰ A vizsgálatkor nem az állat globális megjelenése a fontos, hanem bizonyos jellegzetességei (viselkedés, hang, színek) amelyek kapcsolatba hozhatók az emberi tulajdonságokkal.⁷¹ Az irodalmi alakok jellemzésénél számos példát találunk az állatokkal való összevetésre, ilyen például Homérosznál a bagolyszemű Pallasz Athéné vagy tehénszemű Héra.⁷²

A drámában megjelenő állathasonlatok szolgálnak zoomorf vizsgálatom alapjául. A hasonlatok tükrében a szereplők jellemét és viselkedésbeli változásait is vizsgálom. A *Haramiákban* általánosságban három állat jelenik meg: a nyúl, a kutya és a varangyos béka, mindhárom negatív jelzőként. „Nyúlszívű, nyomorék, sánta kutya, aki kockáztatni nem mer!”⁷³ A dráma egészében a nyúl gyávasága jelenik meg, kivéve egy szöveghelyet, amikor Ferenc saját magát hasonlítja olyan nyúlhoz, amelyik az úr elkerített földjére nem tud bemenni. „Szegény nyulacska! Nyomorúságos szerep, nyúlnak lenni ebben a világban — de a nagyságos úrnak szüksége van a nyulakra.”⁷⁴ A metafora szerint a nagyságos úr az öreg Moor, aki körbekeríti területeit és csak az arra jogosultak léphetnek be. Ő nyúlként lehet bármilyen, nem léphet a területre, nem jogosult az örökségre. Mivel a nyulat többnyire a gyávasággal, védtelenséggel kötjük össze, Ferenc erősíteni tudja azt a sérelmét, hogy ő a kirekesztett, ezáltal valódi erőnyeit nem lehet megismerni.

A kutya szintén elsősorban a gyáva viselkedéssel köthető össze a drámában, leginkább a haramiák használják egymás között, vagy Ferencre hivatkoznak kutyaként. Az említett hasonlatokat a haramiák szövetségkötése után egymásra többnyire általánosságban használják. „Hitszegő kutya, ki veszni hagyja Moort!”⁷⁵ Ha valakire konkrétan használják a kifejezéseket, azok a Moorhoz és a haramiákhoz nem hűségeselek. A kétféle használat által a rablók markánsan

⁶⁹ VÍGH Éva: „Természeted az arcodon” – A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, JATEPress, Szeged, 2006 12. old

⁷⁰ BALÁZS Géza: *Állatalakú emberek és beszélő állatok*, Magyar Nyelvőr, 2018 355-369. old.

http://epa.oszk.hu/00100/00188/00092/pdf/EPA00188_magyar_nyelvor_2018_03_355-369.pdf (2021. 03. 08.)

⁷¹ VÍGH Éva: *Emberi erkölcsök-állati formák. Fiziognómia és zoomorfizmus az olasz reneszánszban*, Szeged, 2007 https://www.youtube.com/watch?v=98Zes8sqeh4&ab_channel=UniversityofSzeged%2FSzegediTudom%C3%A1nyegyetem (2021 03. 08.)

⁷² Uo.

⁷³ SCHILLER: *Haramiák*, 1. felvonás, 2. szín

⁷⁴ Uo. 1. felvonás, 1. szín

⁷⁵ Uo. 2. felvonás, 3. szín

elhatárolják magukat Ferenc erkölcstelenségétől és összekovácsolja a szövetséget. „Kotródj, kutya, s jelentsd a tanácsnak, amely küldött, hogy Moor bandájában nincs áruló.”⁷⁶ A gyávaság – mint a kutyához kötődő egyik jellemző – a dráma végén visszatér, mikor Ferenc megöli magát, lényegében megkíméli saját magát a felelősségre vonástól. A kutya Ferencsel való azonosítása egyhelyen másképp jelenik meg Amália megszólalásakor: „Eredj, fajtalan kutya!”⁷⁷ A zoomorf vizsgálatokban a kutya negatív jellemét tekintve rossz erkölcsű, szemérmetlen, alantas dolgokra vágyik.⁷⁸ Amália elcsábítási kísérletekor Ferenc kutyával való azonosítása a férfi erkölcstelenségét és bujaságát hangsúlyozza. Ehhez kapcsolódik, hogy „kutyául viselkedni annyit tesz, arcátlan, szégyentelen viselkedést tanúsítani.”⁷⁹

A béka hasonlat Spiegelbergtől hangzik el, amikor társait varangyos békákkal azonosítja. „Spiegelberg — hangzik majd keleten, nyugaton, de a sáros pokolba veletek, gyáva kutyák, ocsmány varangyos békák.”⁸⁰ A varangyos béka a haraggal, indulattal telt emberekkel köthető össze.⁸¹ „Ha valamit a szájába kap, inkább meghal, mintsem elengedje.”⁸² Spiegelberg már Ferenc levele előtt biztatja társait, hogy legyenek a maguk urai és a tanulmányok helyett bátran merjenek kockáztatni, és veszélyes, kiszámíthatatlan életet élni. Károly nem hallgat rá: „Te mászd meg a szégyen oszlopán a hírnév csúcsát, énám őseim ligetének árnyékában, Amália karjaiban nemesebb örömök várnak.”⁸³ Ragaszkodik az apja által neki szánt, tisztességes élethez, ezzel valóban a békához hasonlatos a viselkedése. Károly fivére levelének olvasása után is hasonlóképpen viselkedik, mint a béka, ami „haragjában felfűvódik (...) vakmerő lesz, nekimegy annak, aki támadja (...) ha nem gyötörte halálra ellenségét, a hozzá leközelebb állóra támad.”⁸⁴ *(Hirtelen felugrik.)* La bourse ou la vie!⁸⁵ *(Torkon ragadja Schweizert, ez hidegvérűen a falnak löki, Moor elejti a levelet s kirohan. Valamennyien felugranak.)*⁸⁶

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo. 1. felvonás, 3. szín

⁷⁸ VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*” – A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, JATEPress, Szeged, 2006 38. old.

⁷⁹ Uo. 212. old.

⁸⁰ SCHILLER: *Haramiák*, 1. felvonás, 2. szín

⁸¹ VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*” – A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, JATEPress, Szeged, 2006 201. old.

⁸² Uo.

⁸³ SCHILLER: *Haramiák*, 1. felvonás, 2. szín

⁸⁴ VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*” – A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, JATEPress, Szeged, 2006 201. old

⁸⁵ Pénzt vagy életet! (francia)

⁸⁶ SCHILLER: *Haramiák*, 1. felvonás, 2. szín

A levél elolvasását követően Károly saját magára és testvérére tett állathasonlatai megszorodnak, így a levél hatásának zoomorf vizsgálata kiemelt szerepű lehet. Károly korábbi önmagát és attitűdbeli változását állatok jelleméhez kapcsolja. „Gyűlj lángra, férfiggadtság, vadulj tigrissé, szelíd bárány, okádjon minden porcikád dühöt és romlást! (...) Hogy miért nem egy tigrisbe verte be magát ez a lélek, hogy emberi húsba vághatná dühödt állkapcsát? (...) Bár volnék medve, hogy e gyilkos fajzat ellen vezethetném észak medvecsordáit!”⁸⁷ Szelíd temperamentuma itt változik át a haramiákat jellemző vad természetté, illetve ekkor határozza el, hogy más életformát fog folytatni. Ennek feltétele, hogy olyan alakot találjon magának, amely lehetővé teszi a jellembeli változást. „A test alkalmazkodik a lélek állapotához, de fordítva is igaz, a lélek is alkalmazkodik a testhez.”⁸⁸ Az állatalak utalás a lélekállapatra, a tigris kegyetlenségére és a medve vadságára, amely a bosszú lehetőségét rejti.

Károly testvérét „álnok képmutató krokodiluszfajzatként”⁸⁹ nevezi meg, később pedig ezt mondja: „csatasorba állíthatnám e hiénafajzat ellen a földet, levegőget és tengert!”⁹⁰. A krokodil a zoomorf értekezésben hitvány erkölcsű, megbízhatatlan, torkos, bátor és ravasz⁹¹, a hiéna pedig torkos és hűtlenként van jellemezve.⁹² Az utolsó, Ferencsel kapcsolatos állathasonlat a kígyó szimbólumát eleveníti fel. A kígyó Károlynak a haramiákkal és Amáliának Ferencsel való párbeszédében találkozunk. Előbbi esetében a kígyó-hasonlat követi a krokodil és hiéna szidalmakat, mindhárom esetében fajról vagy nemzetségről beszél. „Ha most kardot kaphatnék a kezembe, kiirtani e viperanemzetséget”⁹³. A fiatalabb fivér jelleme a kígyó jegyeivel van leginkább fedésben, a két hasonlat egyértelmű utalás Ferenc hitvány, képmutató természetére és megtévesztő, bűnös csábító viselkedésére. „A kígyó szimbolikája – néhány pozitív tulajdonsága mellett – mindig is a csalárdság bűnéhez társul, sőt szinte maga a pokoli ellenség megtestesítője.”⁹⁴ Amália hasonlata az eddigiektől kissé eltér, ugyanis Ferenc külső jegyét veti össze az állat külső tulajdonságával. „Fal és kolostor, amely örökké megkímélne baziliszkusz- tekintetedtől — amely mögött lenne érkezésem Károlyra gondolni, vele

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ VÍGH Éva: „Természet az arcodon” – Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, JATEPress, Szeged, 2006 127. old.

⁸⁹ SCHILLER: *Haramiák*, 1. felvonás, 2. szín

⁹⁰ Uo.

⁹¹ VÍGH Éva: „Természet az arcodon” – A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, JATEPress, Szeged, 2006 40. old.

⁹² Uo. 38. old.

⁹³ SCHILLER: *Haramiák*, 1. felvonás, 2. szín

⁹⁴ VÍGH Éva: „Természet az arcodon” – Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, JATEPress, Szeged, 2006 159. old.

foglalkozni! Örülök kolostorodnak, lássuk a falakat!”⁹⁵ A csábítás egyik pillanatában, Amália nem Ferenc jellemére tesz utalást, hanem a férfi tekintetére, ami nem véletlen. A baziliszkus a bűn és az ördög megtestesítője, pillantása halált okoz.⁹⁶

Az utolsó állathasonlat az öreg Moorra vonatkozik, Ferenc jellemzésében: „De apámnak olyan a gerince, mint az oroszlánnak, s én vagyok a fiatalabb fiú.”⁹⁷ A fiziognómiai elemzésben kiemelt szerepe van az oroszlánnak, ugyanis nincs még egy ilyen sokszor és sokrétűen elemzett állat, ezáltal szimbolikája igen gazdag.⁹⁸ Az oroszlán-hasonlatban fellelhető az erő, bátorság, büszkeség és vadság, továbbá nemes lelkéről és adakozó természetéről is ismeretes.⁹⁹ Véleményem szerint Ferenc hasonlata két értelmezést tesz lehetővé, és mindkettő az öreg Moor erejét, kitartását jellemzi. A példa – miszerint a Moor gerince oroszlánéhoz hasonlatos – kettős természetű, egy felől a fizikális erőt jelképezi, ugyanis hiába próbálja Ferenc megbetegíteni apját, nem tudja a halálba hajszolni őt. A másik értelmezés esetében a lelki erőről is szó van, nem véletlenül használjuk a ’gerinces ember’ kifejezést. Az apát hiába tudja valamelyest befolyásolni a fia, az öreg Moor elég önérzetes és makacs, hogy mélyen legbelül mindvégig ragaszkodjon elképzeléséhez, miszerint Károly jóra való, becsületes ember.

Míg az idősebb fiúra vonatkozó állathasonlatok csupán cselekedeteire, aktuális indulatára szolgálnak magyarázattal, az ifjabb fivér egész jellemére kiterjednek. Eszerint Károlyra pathognómiai rendszerben vonatkoznak a hasonlatok, Ferencre pedig fiziognómiai értelemben. A haramiák előszeretettel használnak állathasonlatokat sértés gyanánt egymásra és a kívülállókra. Ferenc hordozza magában ezen negatív jellemzőket, ezáltal elhatárolódik egymástól az erkölcstelen Ferenc és a haramiák világa. Az oroszlán-szimbolika egyedül az öreg Moor kapcsán jelenik meg, amely kettős értelmezést tesz lehetővé, az apai erő mind fizikálisan, mind lelkileg megjelenik. Az oroszlán-fiziognómia az ideális uralkodó-, és az ideális férfi karaktert jelöli, meghatározza az államférfiak, hadvezérek és minden megbecsült férfi fiziognómiáját.¹⁰⁰ Véleményem szerint az, hogy az apa az egyetlen oroszlán-hasonlattal jellemzett figura a drámában, arra enged következtetni, hogy valójában egyik fia sem méltó arra, hogy követni tudja a trónt. A zoomorf hasonlatok – a külső és belső tulajdonságokat

⁹⁵ SCHILLER: *Haramiák*, 3. felvonás, 1. szín

⁹⁶ baziliszkus. In: szerk. Dr. Diós István és dr. Viczián János, Magyar Katolikus Lexikon, Szent István Társulat, Budapest, 1993

<http://lexikon.katolikus.hu/B/Baziliszkus.html> (2021. 03. 10.)

⁹⁷ SCHILLER: *Haramiák*, 2. felvonás, 1. szín

⁹⁸ VÍGH Éva: „Természet az arcodon” – Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, JATEPress, Szeged, 2006 145. old., 235. old.

⁹⁹ Uo. 236-237. old.

¹⁰⁰ VÍGH Éva: „Természet az arcodon” – A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig, JATEPress, Szeged, 2006 384. old.

kiegészítve – rámutatnak arra, hogy Ferenc minden kétséget kizáróan negatív, Károly pedig jellemét tekintve ambivalens karakter.

2.4. Zoomorf hasonlatok változása a magyar fordítások tükrében

„Schiller színművei, kivált a fiataalkoriak szinte példátlan gyorsasággal és erővel szívódtak fel a külföldi köztudatba.”^a A *Haramiák*, az *Ármány és szerelem* és a *Don Carlos* elsősorban azokban az országokban keltettek nagyobb hatást, ahol a hatalom nemzeti elnyomásként nehezedett a társadalomra.^b A Schiller-kultusz ellenére életműve – kezdve a *Wallenstein*-trilógiával – csak jó néhány évvel a szerző halála után jutott el a magyar színpadokra.^c A *Haramiákat* 1786-ban játszották először hazánkban, német nyelven.^d A dráma 1793-ban jelent meg először magyarul, két különböző változatban: Nagyréti Darvas József és Bartsai László fordításában.^e Utóbbi szöveget használták 1794-ben, a dráma első magyar színrevitelkor, *A' tolvajok*, később pedig *Haramják*, illetve *Moor Károly vagy a tolvajok* címmel.^f A felújítások sorát Toldy Ferenc folytatta 1823-ban. Ezt követte Hevesi Sándor 1899-es munkája, amely visszatért a *Haramiák* elnevezéshez.^g Majd 1949-ben megjelent a Déry Tibor fordítás, Devecseri Gábor verseivel. Végül a magyar fordítások sorát Térey János zárja 2016-ban.

Az általam használt Déry Tibor fordítás – ahogy a későbbiekben látható – többnyire pontos, a zoomorf utalások esetében csupán két eltérést találunk a német eredetihez képest. Az egyik eltérés, amely több helyen fellelhető a szövegben, hogy különböző jelzőket kutya-hasonlattal helyettesít a fordítás. „(...) ihr **Memmen**, ihr Kröten”^h mint „(...) gyáva **kutyák**, ocsmány varangyos békák”ⁱ „Geh **Lotterbube** (...)”^j „Eredj, fajtalan **kutya** (...)”^k-ként, és „Fort, **Canaille**, sag' dem Senat (...)”^l „Kotródj, **kutya**, s jelentsd a tanácsnak (...)”^m (A kiemelések tőlem, J.V.) A másik, már markánsabb eltérés a német és a magyar szöveg között Károlynak Ferencre tett szidalmait; „Ha! – we mir jetzt ein Schwert in die Hand gäb', dieser **Otterbrut** (...)”ⁿ, amely így olvasható Déry változatában: „Ha most kardot kaphatnék a kezembe, kiirtani e **viperanemzetséget** (...)”^o (A kiemelések tőlem, J.V.) Előbbi három példánál a fordító kutya-hoz társítja vagy azzal helyettesíti a kifejezéseket, utóbbi példánál pedig a vidra helyett viperanemzetséget használ. Alábbiakban Schiller művét és négy magyar fordítás állathasonlatait vetem össze táblázatosan.

felvonás/ szín	Schiller ^p (1781)	Toldy ^q (1823)	Hevesi ^r (1899)	Déry ^s (1949)	Térey ^t (2016)
1/1	Armer Hase ! Es ist doch eine jämmerliche Rolle, der Hase sein zu müssen auf dieser Welt – Aber der gnädige Herr braucht Hasen !	Szegény nyúl ! Még is keserves roll az, nyúl lenni ezen a’ világon. – De az úrnak kell a’ nyúl !	-	Szegény nyulacska ! Nyomorúságos szerep, nyúl nak lenni ebben a világban — de a nagyságos úrnak szüksége van a nyulakra .	Szegény nyuszika ! Nyomorúságos szerep nyúl nak lenni ezen a világon. De a nagyságos úrnak szüksége van a nyuszikra !
1/2	Ins Loch mit dem Hund !	„lyukba az ebbel !”	-	Börtönbe a kutyával !	„Vessétek börtönbe!”
”	ihr Memmen, ihr Kröten	ti gyávák, ti békák	1/4 Ti gyávák, ti teknősbékák	Gyáva kutyák , ocsmány varangyosbékák	gyáva kutyák , varangyos békák
”	Hasen , Krüppel, lahme Hunde seid ihr Alle, wenn ihr das Herz nicht habt, etwas Großes zu wagen!	Nyulak , nyomorúebek vagytok mindnyájan, ha nincs bátorságotok, valami nagyot merni.	1/6 Nyu’ak , nyomorékok, béna kutyák vagytok egytől-egyig, ha nincs szivetek merni nagyot.	Nyúlszívű , nyomorék, sánta kutya , aki kockáztatni nem mer!	Gyáva nyulak , lúzerek, bénák, sánta kutyák vagytok ti mind, ha nem mertek kockáztatni!
”	Und das schreckt dich, Hasenherz ?	És az rezzent, nyúlszív te?	” És ez megijeszt, nyúlszívű ?	Ettől félsz, nyúlszívű ?	Megijedtél, beszarikám?
”	falsche, heuchlerische Krokodilbrut	csalfa, színmutató krokodilfajzat	1/7 Hamis, képmutató krokodilus fajzat.	álnok képmutató krokodilusfajzat	Képmutató, álnok krokodilnépség !
”	verwilde zum Tiger , sauftmüthiges Lamm	vadulj tigrissé szelíd bárány	” vadulj tigrissé szelíd bárány	vadulj tigrissé, szelíd bárány	szelíd bárány , vadulj tigrissé
”	Warum ist dieser Geist nicht in einen Tiger gefahren (...) Ich möchte ein Bär ...	Mért nem szállt ez a’ szellem tigrisbe (...) Ha ha medve volnék...	” Miért nem költözött ez az érzés tigrisbe ...	Hogy miért nem egy tigrisbe verte be magát ez a lélek (...) Bár volnék medve ...	Miért nem változik tigrissé ez a szellem (...) Bár volnék medve ...

”	Erde und Meer wider das Hyänen gezücht ins Treffen zu führen!	léget, földet, tengert a’ hiénafaj ellen csatába vinni	” Ha levegőt, a tengert, az egész földet harczba vihetném e hiénafajzat ellen?	csatasorba állíthatnám e hiénafajzat ellen a földet, levegőget és tengert!	levegő és tenger lenne a hadrendem a hiéna elleni harcban!
”	dieser Otter brut eine brennende Wunde zu versetzen!	ennek a’ viperának egy sajgó sebet vágnom	” égő sebet ejthetnék ezen a kígyó -fajzaton	kiirtani e viperanemzetséget	égő sebet ejtenék a viperafajzaton
”	Sklaven und Memmen!	Rabok és gyávák!	Gyáva rabszolgák!	Kutyák , rabszolgák!	Rabszolgák, kutyák !
1/3	der seinen Sohn Wölfen und Ungeheuern preisgibt	ki fíját farkasoknak és szörnyeknek teszi-ki	(a ki fiát föltálalja a kétségbeesésnek)	farkasoknak , szörnyeknek szolgáltatja ki fiát	farkasok és szörnyek elé veti a fiát
”	Geh, Lotterbube	Menj, gyalázatos!	1/2 Menj, gazember!	Eredj, fajtalan kutya !	Takarodj, te szörnyeteg!
2/1	aber mein Vater hat das Mark eines Löwen	de apámnak ollyan csontveleje van, mint egy oroszlánnak	2/2 De apámban egy oroszlán ereje lakik...	De apámnak olyan a gerince, mint az oroszlánnak ...	Csakhogy apámnak olyan a szervezete, mint egy oroszláné ...
”	was kann so eine Ratze gegen einen Löwen ?	egy illy patkány oroszlán ellen?	” Mit tehet oroszlán ellen a patkány ?	mit árthat a patkány az oroszlánnak !	Mit árthat az oroszlánnak a patkány?
2/3	Memme, zeige dich jetz, oder...	Mutasd-ki magad most, vagy...	(Pulya, embereld meg magadat...)	Gyáva kutya , most állj a sarkadra, vagy...	Gyáva kutya , most mutasd meg, mit tudsz vagy...
”	Hund ! hör' auf zu schimpfen, oder –	Ebadta ! szűnj- meg csúfolódni, vagy...	-	Hallgass, kutya – vagy...	Kutya ! Abbahagyod a sarazást, vagy...
”	Wer kein Hund ist, rette den Hauptmann!	Ki nem ebadta , mentse a kapitányát!	A ki nem kutya , az mentse meg a kapitányt!	Hitszegő kutya , ki veszni hagyja a Moort!	Pusztuljon, aki nem segíti a kapitányt!
”	Fort, Canaille, sag’ dem Senat...	Lódulj kurvanyadta! ’s mondd-meg a’ tanácsnak...	El söpredék! Mondd meg a tanácsnak...	Kotródj, kutya és jelentsd...	Te meg mondd meg a tanácsstagoknak...

3/1	mit deinem Basiliken anblick auf ewig verschont	bazilisk - pillantásodtól örökre kimélne	megszabadultam örökre a te bazilisk nézésedtől	örökké megkímélne baziliskusz - tekintetedtől	örökre megkímélnének a te baziliskusz - tekintetedtől
”	ich fühlte mich stark wie das funkensprühende Roß , grimmig wie die Tigerin	erősnek érzem magam mint a’ lángszóró mént , dagályosnak, mint a’ tigrisnőt	Olyan erősnek érezem magamat, mint a tüzet szóró paripa s dühös vagyok, mint a nőtény tigris ...	erős vagyok, mint a tajtékot hányó paripa , s vad, mint az anyat tigris	erősnek érzem magam, mint egy tajtékozó paripa , vad, mint egy tigris
3/2	meine Amalia bleibt in den Klauen des Tigers ...	Amália a’ tigris ’ körmeiben marad...	3/4 Amáliám ott maradt továbbra is a tigris karmai között...	Amáliám a tigris karmai közt sóhajtozik...	Amália a tigris karmai között rekedt...
4/2	Weg mit diesem Bild! weg, feige Memme!	Félre ezzel a’ képpel! félre, gyáva teremtés!	4/3 El ezzel a képpel! – El! Gyáva pulya!	Vigyétek el ezt a képet! Vitesd el, gyáva kutya !	Kifelé ezzel a képpel! Gyáva kutya , mitől félsz és kitől?
5/1	wir sahen Schlangen - und Tiger - und Leopardengesichter zurückgeworfen aus dem entsetzlichen Spiegel.	kígyó -és tigris - és leopárd - orczákat láttunk vissza- sugárztatva az irtóztató tükörből	-	szörnyű tükörben kígyók és tigrisek s párducok képeit pillantottuk meg.	a tükörben kígyók , tigrisek és leopárdok képeit pillantottuk meg.
”	Mordcanaille, wo bist du?	Hol vagy szajha eb te, hol?	-	Gyilkos kutya , merre vagy?	Hol vagy, te legutolsó, gyilkos gazember?

A szövegváltozatok összevetéséből látszik, hogy a magyar fordítások többnyire megtartják az állatokkal kapcsolatos utalásokat. Kizárólag Hevesi Sándor munkájában találunk példát arra, hogy elvétele kihagyja az állathasonlatot tartalmazó szövegrészeket. Az összehasonlítás által két fontos megállapítást tehetünk a kutya hasonlatok kapcsán. Térey fordításában több helyütt elmaradnak, másutt viszont szidalmakat helyettesítenek a kutya kifejezések. Míg a német eredetiben önmagában áll a kutya, addig a magyar fordítások jelzőket csatolnak hozzá. Véleményem szerint ezek a fordítási megoldások leegyszerűsítik az állathasonlatokat és megnehezítik a szöveg fiziognómiai elemzését. Ahogy a fiziognómiai jelek, úgy a zoomorf hasonlatok is sokféleképpen értelmezhetőek. Ha például a kutyához minden esetben a gyáva jelzőt kapcsoljuk vagy azzal helyettesítjük, figyelmen kívül hagyjuk az eredeti történeti

kontextust, ahol a kutya gazdagabb, árnyaltabb jelentéseket hordozott. Ennek folyamán leszűkülnek az értelmezési lehetőségek és téves megállapításokat tehetünk. Az összehasonlító vizsgálat révén olyan folyamatot lehet tetten érni, amelyben a fiziognómiai gondolkodás nyújtotta értelmezési lehetőségek az idő előrehaladtával elhalványulnak. Az állathasonlatok leegyszerűsödnek, elvesztik fiziognómiai értelmüket, az állat-ember kapcsolat helyett csupán egy adott tulajdonság, lelkiállapot kifejezőjévé redukálódnak.

^a DÁNIEL Anna: *Schiller világa*, Európa Kiadó, Budapest, 1988 305. old.

^b Uo.

^c Uo. 310. old.

^d Uo.

^e SZÁNTÓ Judit és VAJDA György (szerk.): *Színházi kalauz* (1. kötet), Gondolat, Budapest, 1981 375. old.

^f DÁNIEL Anna: *Schiller világa*, Európa Kiadó, Budapest, 1988 310. old.

^g Uo.

^h SCHILLER, Friedrich: *Die Räuber*, 1781 (Továbbiakban: *Die Räuber*) 1. akt, 2. scene
<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/raeuber/raeub01.html> (2022.02.01.)

ⁱ SCHILLER: *Haramiák* 1. felvonás, 2. szín

^j *Die Räuber* 1. akt, 3. scene

^k SCHILLER: *Haramiák* 1. felvonás, 3. szín

^l *Die Räuber* 2. akt, 3. scene

^m SCHILLER: *Haramiák* 2. felvonás, 3. szín

ⁿ *Die Räuber* 1. akt, 2. scene

^o SCHILLER: *Haramiák* 1. felvonás, 2. szín

^p SCHILLER, Friedrich, *Die Räuber*, 1781

<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/raeuber/raeub01.html> (2022.01.02.)

^q *A' haramjók*, ford. Schedel [Toldy] Ferenc, kiad. Fűskúti Landerer Lajos, Pest, 1823

^r *A Haramiák – szomorujáték 5 felvonásban*, ford. Hevesi Sándor, Vass József Könyvkereskedése, Budapest, 1899

^s *Haramiák*, ford. Déry Tibor, In: Schiller összes drámái, Osiris Kiadó, Budapest, 2002

^t *A rablók* ford. Térey János, 2016/2017

http://szinhaz.net/wp-content/uploads/2017/02/Schiller_Haramiak_ford_Terey_Janos_2017_marcius.pdf
(2022.01.20.)

2.5. A dráma szereplőinek fiziognómiai értelmezése – konklúzió

Összegezve tehát az eddigieket, értelmezésem szerint a testvérpár belső és külső jellemzőiről elmondható, hogy míg Ferenc esetében a külső jegyeiből eredő előítéleteket igazolják belső tulajdonságai, addig Károly tulajdonságai bizonytalanok, széttartóak, így külső és belső tulajdonságait nem lehet egy az egyben megfeleltetni egymásnak. Az apai részrehajlás a dráma jelenében részben jogos, hiszen a fivérek kinézetükhöz hasonlóan, erkölcsükben is eltérőek. Elképzelhető ugyanakkor, hogy a fivérek éppen az apa előítéletei és a különböző (talán igazságtalan) bánásmód miatt váltak ilyenné, ám ezt a kérdést a dráma nyitva hagyja. Ferenc terve, hogy az elképzeléseiben csalatkozott apját megbetegítse és halálba kergesse, kudarcot

vall. Az öreg Moor látványból származó következtetést csakis a látás igazolhatja vagy cáfolhatja, ami egyben a dráma egyik központi motívuma. Véleményem szerint a drámában megjelenő legfontosabb momentum az apa halála, ugyanis nem abba hal bele, hogy szeretett fia – Ferenc elmondása szerint – egy rablóbanda feje lett, nem is abba, hogy fia haláláról értesül, hanem abba, amikor a haramiák vezéréként ő maga pillantja meg Károlyt. „Ki csalt ide közületek, ti pokol fajzatjai? (...) Megmentőid haramiák és gyilkosok! S Károlyod a kapitányuk! (*Az öreg Moor kileheli lelkét*)”¹⁰¹ Az öreg Moor Ferenc rút kinézetében a gonoszságot látja, Károly fivérétől eltérő külsejéből pedig erkölcsösségére következtet. Véleményem szerint Károly kitagadását követően az öreg Moor továbbra is ragaszkodik saját elképzeléséhez, miszerint idősebb fia csupa pozitív tulajdonsággal rendelkezik. Kételyek ugyan támadnak benne, de Károly kétarcúsága az apai szem elől rejtve marad a dráma végéig. Amikor az öreg Moor valóban haramiaként látja viszont Károlyt, akkor csalódik végképp korábbi elképzeléseiben, Ferenc rágalmai pedig igazolást nyernek. A látásból származó következtetéseit csak a látás igazolhatja, vagy módosíthatja, így abban a pillanatban veszti életét, amikor megpillantja Károlyt haramiaként.

3. Összegzés

Dolgozatomban Friedrich Schiller *Haramiák* című drámájában vizsgáltam a Moor testvérpár karakterét. Véleményem szerint a fivérek eltérő külseje képezi a karakterábrázolás alapját, amely egyben az apai elfogultság kiváltója is. Az öreg Moor fiai külsejéből következtet belső tulajdonságaikra, amely megállapítások részben jogosak, másrészt viszont tévútra csalják és végül halálba hajszolják őt. Ferenc az apai elképzeléseket használja fel Károly ellen, aki apjához hasonlóan testvére hazugságának áldozatává válik. A fiatalabb testvér csúf kinézete részrehajlást eredményez, amely bosszúszomjat és hatalomvágyat gerjeszt. A rá vonatkozó állathasonlatok ugyanúgy megvilágítják emberfeletti gonoszságát, ahogy rámutatnak gyáva természetére.

A dráma cselekménye a korabeli fiziognómiai vitát reprezentálja. Az öreg Moor fiai külsejéből eredő ítéletei általánosítóak és megváltoztathatatlanok. Ezzel szemben a korabeli fiziognómusok számolnak a jellem változásával. Lavater az arc és a test olvasásakor Isten

¹⁰¹ SCHILLER: *Haramiák*, 5. felvonás, 2. szín

nyomát kereste, mivel szerinte „Isten a saját képmására teremtette az embert!”¹⁰² Lelkészként úgy vélte, amikor az embereket vizsgáljuk, Isten arcát kell keressük, amely által maga az ember is jóvá válhat.¹⁰³ Ez a folyamat egyrészt összekapcsolódik Schiller szimpátia-fogalmával, amelyben a testet a lélekhez kapcsoljuk, valamint egyfajta önbeteljesítő jóslatként értelmezhető. Ahogy Othello végül olyanná vált, amilyennek képzelték külseje alapján, úgy elképzelhető, hogy a Moor fivérek olyanná váltak, amilyennek a Moor látta őket. Az apa a Lavater előtti fiziognómiai elképzeléshez ragaszkodik, amelyben a külső jegyek determinálják a jellemet. Elképzeléséhez mindvégig ragaszkodik, a bizalmat megelőlegezi Károlynak. Véleményem szerint az apa fiziognómiából vett következtetéseit a fiatalabb fiú igazolja, aki minden szempontból negatív figura. Ezzel szemben Károly összetettebb jelleméhez hasonlóan fiziognómiai jegyei is széttartóak, zoomorf hasonlatai indulatát, aktuális lelkiállapotát fejezik ki. Bár külseje öccsétől eltérő, fiziognómiai jegyeinek értelmezéséből – akárcsak jelleméből – kirajzolódik kettős természete, amely az apai szem elől rejtve marad a dráma végéig. A dolgozatomban megjelenő kétarcúság egyrészt az apa téves előítéletére utal, amely szerint az testvérek különböző fiziognómiája markánsan és minden kétséget kizáróan jellemükben is megmutatkozik. Másrészt a kétarcúság Károly valódi karakterére is vonatkozik, amely magában hordozza a hűséget és becsületességet, de emellett a haramiák tulajdonságait is, köztük az indulatosságot és kegyetlenséget. Az apai elgondolás általánosító, nem foglalkozik a jellem összetettségével, amely az alakra írt jelek vizsgálatában pontosan kirajzolódik. Károly kettősségének felismerésekor az apai elképzelés érvényét veszti, amelybe az öreg Moor belehal, bizonyítva ezzel, hogy a látványból vett jelek jellemre vonatkozó állításai csak a látás által igazolhatóak.

4. Bibliográfia

4.1. Primer irodalom:

SCHILLER, Friderik: *A' haramják*, ford. Schedel [Toldy] Ferenc, kiad. Fűskúti Landerer Lajos, Pest, 1823

¹⁰² TÓTH Orsolya (2020, szerk.) *Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században*, VERSO Irodalomtörténeti folyóirat 2020/2, Pécs 15-16. old.

http://versofolyoirat.hu/verso2020_2.pdf (2021. 04.06.)

¹⁰³ Uo.

SCHILLER, Friedrich: *Die Räuber*

<https://www.projekt-gutenberg.org/schiller/raeuber/raeub01.html> (2022. 01. 02.)

SCHILLER, Friedrich: *Haramiák*, ford. Déry Tibor, Schiller összes drámái, Osiris Kiadó, Budapest 2002

SCHILLER, Friedrich: *A Haramiák – szomorujáték 5 felvonásban*, ford. Hevesi Sándor, Vass József Könyvkereskedése, Budapest, 1899

SCHILLER, Friedrich: *A rablók* ford. Térey János, 2016/2017

http://szinhaz.net/wpcontent/uploads/2017/02/Schiller_Haramiak_ford_Terey_Janos_2017_marcius.pdf (2022.01.20.)

SHAKESPEARE, William: *Othello, a velencei mór*, ford. Szász Károly, Adamo Books, Budapest, 2015

<https://mek.oszk.hu/04500/04590/html/magyar.htm> (2021. 01. 16.)

4.2. Szekunder irodalom:

BACSO Béla: *Phüszisz és Idea: Schiller korai műveihez*, Alföld 57:(1), 2006, 57-66. old

http://laokoon.c3.hu/dok/bacso_schiller.pdf (2021. 02. 03)

BALÁZS Géza: *Állatalakú emberek és beszélő állatok*, Magyar Nyelvőr, 2018 355-369. old.

http://epa.oszk.hu/00100/00188/00092/pdf/EPA00188_magyar_nyelvor_2018_03_355-369.pdf (2021. 03. 08.)

BÉKÉS Enikő: *Mutasd az orrod, s megmondom ki vagy, avagy miről írnak a fiziognómusok*, Ókor, 2003 58-64. old.

http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2012/11/2003_2_3_bekes.pdf (2021. 03. 04.)

BÉKÉS Vera: „Test és lélek: Paripa járomba fogva egy ökör mellé” Georg Christoph Lichtenberg a testről és lélekről, In: *Egymásba tükröződő emberképek Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. Gurka Dezső, Gondolat, Budapest, 2014 49-62. old.

http://tudasaramlas.btk.elte.hu/images/pdf/library/Gurka_Emberkep_.pdf (2021. 01. 05.)

BESSENYEI György, *válogatott művei*, szerk. Bíró Ferenc, Magyar Remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987) 728-729. old

https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarRemekirok_008/?query=lapon&pg=729&layout=s (2021. 01. 16.)

DÁNIEL Anna: *Schiller világa*, Európa Kiadó, Budapest, 1988

<https://mek.oszk.hu/08800/08859/08859.htm#4> (2021. 03. 04.)

ECO, Umberto: *Il linguaggio del volto* in: Umberto Eco: *Sugli specchi e altri saggi*, Milano, Bompiani, 1985

Umberto ECO: *Az arc nyelvezete (fiziognómia)* ford. Kunkli Enikő, Lettre 53. szám, 2004

<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre53/eco.htm> (2021. 01. 05.)

HEGEDÜS Géza: *Világirodalmi arcképcsarnok*, Trezor, Budapest, 1994

<https://mek.oszk.hu/01300/01391/html/vilag068.htm> (2021. 04. 05.)

LICHTENBERG, Georg Christoph: *Aphorismen – Essays – Briefe*, Hrsg.: Kurt Batt, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1985, 387–393.

Georg Christoph LICHTENBERG: *Töredék a farkakról* ford. Csobó Péter György In: TÓTH Orsolya (2020, szerk.) *Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században*, VERSO Irodalomtörténeti folyóirat 2020/2, Pécs 161-165. old.

http://versofolyoirat.hu/verso2020_2.pdf (2021. 03. 23.)

LOBOCZKY János: *Schiller fiziológiai – filozófiai antropológiája*, In: *Egymásba tükröződő emberképek Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. Gurka Dezső, Gondolat, Budapest, 2014 76-86. old

http://tudasaramlas.btk.elte.hu/images/pdf/library/Gurka_Emberkep_.pdf (2021. 01. 05.)

SAFARANSKI, Rüdiger: *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése*, Európa Kiadó, Budapest, 2007

SZÁNTÓ Judit és VAJDA György (szerk.): *Színházi kalauz* (1. kötet), Gondolat, Budapest, 1981

The pocket Lavater, or the science of the physiognomy, Adapted from Johann Caspar Lavater, Published by Van Winkle & Wiley, 1817

TÓTH Orsolya: *Az arc olvasása*, In: Bölcsész Akadémia 2, PTE BTK, 2015 27-44.

TÓTH Orsolya (2020, szerk.) *Fiziognómia és irodalom a XVIII–XIX. században*, VERSO Irodalomtörténeti folyóirat 2020/2, Pécs

http://versofolyoirat.hu/verso2020_2.pdf (2021. 03. 12.)

VÍGH Éva: *Emberi erkölcsök-állati formák. Fiziognómia és zoomorfizmus az olasz reneszánszban*, Szeged, 2007

https://www.youtube.com/watch?v=98Zes8sqeh4&ab_channel=UniversityofSzeged%2FSzegediTudom%C3%A1nyegyetem (2021 03. 08.)

VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*” – *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*, JATEPress, Szeged, 2006

VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*” – *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, JATEPress, Szeged, 2006